

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISSN:1300-9702 e-ISSN: 2149-3243

BİZANS RESİM SANATINDA HALE VE HALE İÇİNDEKİ RENKLERİN SEMBOİZMİ

The Halo in Byzantine Painting and on the Symbolism of the Colors in the Halo

A. Nazlı SOYKAN¹ ve Şenol AÇIKGÖZ²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Karabük, anazlisoykan@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8611-8936

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Karabük, senolacikgoz7@gmail.com, orcid.org/0009-0006-6030-9204

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

05.11.2023

Kabul/Accepted:

13.01.2024

DOI:

10.18069/firatsbed.1386443

Anahtar Kelimeler

Bizans Resim Sanatı, Hale, Renk, Renk İkonografisi.

Keywords

Byzantine Paintings, The Halo, Color, Color Iconography

ÖZ

Bizans resim sanatında özellikle kutsal figürlerin başını çevreleyen dairesel veya kare formulu olarak karşımıza çıkan hale, tarihsel süreç içerisinde birçok uygarlık tarafından da kullanılmış bir motiftir. Antik dönemlerden bu yana güneş ile ilişkilendirilmiş tanrı figürlerinde görülen hale motifi, bu dönemlerde form olarak da güneşe benzer şekilde tasvir edilmiştir. Resim sanatlarının en ayrılmaz parçası olan renklerin farklı kültürlerde farklı anlamları olmuştur. Renklerin, Bizans resim sanatında da belli anlamları vardır. Bizans resim sanatında halenin içerisinde tek bir renkten ziyade farklı renklerin kullanıldığı görülmektedir. Tasvir sanatında genellikle işlenen dinsel sahnelerdeki konulara göre hale içerisindeki renkler değişkenlik göstermiştir. Resmin ikonografisi ile hale motifi içindeki rengin birbirini desteklediği ve bu sayede güçlü bir anlam ortaya çıktığı görülmektedir. Çalışmada öncelikle halenin kökenine değinilmiştir. Sonrasında renklerin hangi duyguları sembolize ettiği incelenmiş ve Bizans resim sanatında hale motifi içinde kullanılan renkler tespit edilmiştir. Araştırmanın amacı hale içindeki renklerin sembolize ettiği duygularla, sahnelerde anlatılan ikonografinin uyumlu olup olmadığının sorgulanmasıdır.

ABSTRACT

The halo, which appears in Byzantine painting in circular or square form, especially surrounding the heads of sacred figures, is a motif used by many civilizations throughout history. The halo, which has been seen on god figures associated with the sun since ancient times, was depicted as similar in form to the sun in those periods. Colors, which are the most integral part of painting arts, have different meanings in different cultures. Colors also have certain meanings in Byzantine painting. In Byzantine painting, it is seen that different colors were used in the halo rather than a single color. In the art of depiction, the colors in the halo varied depending on the subjects in the religious scenes. It can be seen that the iconography of the picture and the color in the halo support each other, thus creating a strong meaning. In the study, first of all, the origin of the halo is mentioned. Afterwards, it was examined which emotions the colors symbolized and the colors used in the halo in Byzantine painting were determined. The aim of the research is to question whether the emotions symbolized by the colors in the halo are compatible with the iconography depicted in the scenes.

Atf/Citation: Soykan, A. N. ve Açıkgöz, Ş. (2024). Bizans Resim Sanatında Hale ve Hale İçindeki Renklerin Sembolizmi Üzerine Görüşler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 1, 383-399.

Sorumlu yazar/Corresponding author: A. Nazlı Soykan, anazlisoykan@karabuk.edu.tr

1. Giriş

Hale motifinin sözlük anlamı “Bazı yıldızların, özellikle ayın çevresinde görülen geniş ve aydınlık teker; ayla, ayevi, ağıl” ya da “Hıristiyanlıkta aziz sayılanların resimlerinde başları çevresinde çizilen daire” olarak karşımıza çıkmaktadır (Türkçe Sözlük, 1998: 931). Ayın etrafında sıklıkla olmasa bile gözlemlenebilen ve yalancı güneşe benzediği gökbilimciler tarafından belirtilen hale, eski inançlarda tanrıların ya da kutsal olarak değerlendirilen insanların baş bölümünde bulunduğu görülmüş, ışığın simgesel olarak taşıdığı anlam ile kutsallığa atıf yapılmıştır (Göğebakan, 2017: 27).

Hale, tarihi süreç içerisinde birçok medeniyette çeşitli formlarda kullanılmıştır (Sunay, 2012: 198). Bizans resim sanatında sıkça kullanılmış olan hale, özellikle dini ya da ruhani nitelik taşıyan kişilerde, imparator-imparatoriçe gibi yöneticiler, aziz-azizeler ya da toplum tarafından itibar gören kişilerin tasvirlerinde başı çevrelemek suretiyle daire şeklinde yapılmıştır. Bu şekilde figür, ışık ile ilişkilendirilmiş ve figürün taşıdığı önem vurgulanmıştır. Bu özellikleriyle eski toplumların sanatında da kullanılması bakımından, alt kültür etkisiyle geleceğe taşınmış bir tekrar motifi olarak değerlendirilmiştir. Halenin, eski toplumlarda ve Bizans resim sanatında biçimsel olarak daire formunda kullanıldığı görülmektedir. Bunun sebebi ışık ve yaşam kaynağı olan güneş ile ilişkilendirilmesidir (Göğebakan, 2017: 27). Bu bağlamda halenin antik dönemlerden itibaren birçok toplum tarafından kullanıldığı bilinmektedir.

Hale motifinin görüldüğü uygarlıklar arasında, belki de en başta tarım toplumu olan Antik Mısır gelmektedir. Antik Mısır, Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır bölgelerinden oluşmaktadır. Bölgeyi kuzey-güney doğrultusunda kesen Nil nehri, Yukarı Mısır bölgesinden doğup Aşağı Mısır bölgesinden Akdeniz’e dökülmektedir. Hem Yukarı Mısır hem de Aşağı Mısır için güneş ve Nil nehri hayati bir öneme sahiptir (İnan, 1987: 3). Antik Mısır’da tanrılar sahip oldukları özellikleri toprak, gök, su, hayvan gibi unsurlardan almaktadır. Güneş ise Antik Mısır dininde en eski ilahlardan biri olarak bilinmektedir (Karagülle-Çifçi, 2010: 1). Antik Mısır tanrılarında biri olan ve her dönemde önemini koruyan güneş tanrısı Ra hayat, ışık ve enerjinin kaynağı olarak kabul edilmektedir. Mısır sanatında Ra, doğan başlı, insan bedenli ve başı üzerinde güneş diski ile tasvir edilmektedir (Foto 1) (Gürseloğlu, 2022: 8).

Foto 1. Güneş Tanrısı Ra (Kart, 2008: 93)

Antik Mısır’da başının üzerinde güneş diski bulunan bir diğer tanrıça çocukların ve kadınların koruyucusu, bereket tanrıçası İsis’tir (Kart, 2008: 4). İsin tasvirlerde genellikle, başının üzerinde güneş diski ve güneş diskini çevreleyen, kız kardeşi Hathor’dan aldığı çift boynuzla tasvir edilmektedir (Foto 2) (Kart, 2008: 6).

Foto 2. Tanrıça İsis¹

Hale motifi Antik Yunan'da ve Antik Roma'da güneş tanrısı Helios/Sol Invictus ve müziğin, güneşin, sanatın tanrısı Apollon tasvirlerinde görülmektedir. Yunan mitolojisinde güneş tanrısı olarak kabul edilen Helios tasvirlerde başında bir hale ve halenin etrafında dışa doğru yayılan ışınlarla betimlenmiştir (Foto 3) (Gögebakan, 2017: 29).

Foto 3. Helios²

Roma uygarlığının dini MÖ 7. yüzyıldan sonra Roma'da yaşayan yerel halk ve Etrüsk inançlarının Yunan dini ile harmanlanmaya başlamıştır (Turak, 2018: 484). Yunan dini içindeki tanrı anlayışları Roma inanç sistemine yerli kültürlerin etkisi ile dolaylı olarak ve zaman içerisinde girmiştir (Turak, 2018: 486). Helios'un Roma mitolojisindeki karşılığı Sol Invictus (Yenilmez Güneş) olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto 4).

¹<https://www.alamy.com/isis-egyptian-goddess-cultural-history-book-1875-image255467568.html> (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

² <https://www.theoi.com/Titan/Helios.html> (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

Foto 4. Sol Invictus³

Antik Yunan tasvirlerinde hale ile betimlenen bir diğer tanrı Apollon'dur. Phoibos yani "parlak, ışık saçan, ışıtan" Apollon'un sıfatları arasında yer almaktadır (Cömert, 2010: 41-42). Tanrı tasvirlerinde genellikle hale ya da halenin etrafında dışa doğru yayılan ışınlarla betimlenmiştir (Foto 5).

Foto 5. Apollon ve Daphne Mozaïği⁴

Hale motifinin görüldüğü bir diğer tanrı Antik İran'da ışığı temsil eden Mithra/Mithras tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu'nda bir inanç sistemi olan Mithraizm'e kaynaklık eden Mithra inancının, İran'dan Hindistan'a ve Mezopotamya'ya, Mezopotamya'dan Anadolu'ya oradan da Avrupa'ya taşınmış bir inanç olduğu, Yunan uygarlığı üzerinden Roma uygarlığına taşındığı düşünülmektedir (Kızıllı, 2013: 27). Yunan'da güneş tanrısı Helios'un, Roma'da Sol Invictus'un Mithra ile bağlantılı olduğu ve hepsinin de halenin etrafından ok şeklinde dışa doğru ışınlarla tasvir edildiği görülmektedir (Foto 6) (Gögebakan, 2017: 29). Örneğin MÖ 2. yüzyılın sonu 3. yüzyılın başına tarihlendirilen Prusia Ad Olympum antik kentinde bulunan mozaığın merkezinde Güneş'i simgeleyen bir figür ve etrafında Zodyak burçlarını simgeleyen tasvirler yer almaktadır (Foto 7). Merkezde Güneş'i simgeleyen Mithras figürü bulunmaktadır (Önsoy, 2021: 86-87).

³ <http://ancient-anatolia.blogspot.com/2009/08/sol-invictus-at-archaeology-museum-of.html> (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

⁴ <http://dagarcikturkiye.com/2021/03/01/defne-ile-apulunas/> (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

Foto 6. Mithra, Batı İran (Gögebakan, 2017: 30)

Foto 7. Zodyak Kuşaklı Mozaik (Mithras Mozaigi) (Önsoy, 2021: 87)

2. Bizans Resim Sanatında Hale

Yunancası hálōs (ἅλως), Latincesi nimbus (bulut) olan hale terimine antik dönem kaynaklarında nadiren rastlanmaktadır. Servius 4. yüzyılda Vergil hakkında yorum yaparken nimbusu “ilahi parlaklık” olarak tanımlarken, Sevilleli Isidore “meleklerin başlarını çevreleyen ışık” olarak tanımlamaktadır (Carr ve Kazhdan, 1991: 1487). Hale, Bizans resim sanatında kendinden önceki dönemlerin özelliklerini yansıtarak yavaş yavaş gelişim göstermiştir. 4. yüzyılda sadece İsa, Tanrı Kuzusu ve İmparator tasvirlerinde kullanılan hale, 5. yüzyılda melek, Meryem, peygamber ve incil yazarlarının tasvirlerinde de görülmeye başlanmıştır. 6. yüzyılda aziz tasvirlerinde, 7. yüzyılda ise bani ve rahip tasvirlerinde de hale kullanımı söz konusudur (Carr ve Kazhdan, 1991: 1487). İkonografide çeşitli dönemlerde dairesel, haçlı, dörtgen, altıgen ve elips formlarında (Erkal, 2000: 367) kullanılan halenin Bizans resim sanatında dairesel, haçlı, kare ve dikdörtgen formlarının tercih edildiği görülmektedir.

Bizans resim sanatında hale İsa, Meryem, melek, havari, peygamber, aziz, azize, martir, yüksek statüdeki rahipler, imparator, imparatoriçe ve bağışçı tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Callixtus, Priscilla, Via Latina gibi erken döneme tarihlenen Roma katakomplarında İsa'nın halesiz tasvir edildiği görülmektedir (Sunay, 2012: 199). Özellikle 4. yüzyıldan itibaren İsa tasvirlerinde dairesel formda karşımıza çıkan hale kullanımı 5.-6. yüzyılda değişikliğe uğramış ve haleli diğer figürlerden İsa'yı ayırt edebilmek için İsa tasvirlerinde halenin içine haç eklenmiştir. Meryem, melek, havari, peygamber, aziz, azize, martir, rahip, imparator ve imparatoriçe tasvirlerinde de dairesel hale kullanımı söz konusudur. Genellikle dairesel formda kullanılan halenin kilise

bağışçaları tasvirlerinde kare ya da dikdörtgen olarak kullanıldığı görülmektedir (Foto 8). Bizans resim sanatının her döneminde sıklıkla ve vurguladığı kişiye göre farklı formlarda kullanılan halenin içindeki renk seçimlerinde de çeşitlilik olduğu görülmektedir.

Foto 8. Papa VII. Ioannes Mozaigi, Vatikan Müzesi⁵

3. Bizans Resim Sanatında Hale İçinde Kullanılan Renkler

Renk, nesnelere üzerinde ışığın kaynak ve yapısına göre yansımalarının ortaya çıkması olarak açıklanmaktadır. Sosyal yaşamda toplum içerisindeki insanların zihin dünyasında duygularını etkileyen ve açığa çıkaran bir unsurdur. Bu etkilerle renk, sanatta önemli bir konumda yer almaktadır. Renk oluşumu üzerinde tarihte bilinen ilk teori Pisagor'un renk-gezegen eşleşmesi yaparak renklerin gezegenlerin simgeleriyle arasında ilişki kurmasıdır. Platon ve öğrencisi Aristoteles ise daha çok doğadaki ışığın hareketlerini değerlendirerek ilişki kurmaya çalışmışlardır. Renkleri güneşin doğumu ve batımı, gece oluşan karanlık üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Newton ise yedi rengin birbirinden ayrı karakterleri temsil ettiğini öne sürmüştür (Başbuğ, 2020: 231).

Batlamyus'un coğrafya ve tarih kitaplarından esinlenen eski alimler, yeryüzünü yedi iklime ayırdığı gibi gökyüzünü de yedi parçaya ayırmışlardır. Gökyüzünde yedi gezegenin temsil ve etki ettiği duygulardan, bunun yanında da renklerden bahsetmişlerdir. Satürn siyah rengi temsil ederken, Jüpiter açık kahverengiyi, Mars kırmızıyı, Güneş sarıyı, Venüs yeşili, Merkür maviyi, Ay ise beyazı temsil etmektedir (Dokumacı, 2020: 123-124).

İnsanoğlu geçmişten bu yana doğada ve evrende bulunan renkleri taklit etmekle birlikte, renklere anlam yüklemiştir. Örneğin insanın vücudunu kırmızı olarak nitelendirirken akıl ise temsilen sarı ile ilişkilendirmiştir (Özer, 2012: 269). Renk, Platoncu görüşe göre tinsel ışığın somut olarak ortaya çıkmasına hizmet eden bir unsur olarak belirtilmiştir (Atar, 1996: 75). Hıristiyanlıkta resim dini topluma anlatma ve öğretme yolu olmuş ve bu yönüyle sanatı da yönlendirmiştir. Dolayısıyla Bizans resim sanatında da bu düşünce hakimdir (Samur, 2019: 62).

Hıristiyan resim sanatının erken dönemlerinde, resimlerdeki renk seçiminde Doğu sanatının etkileri görülür. Erken dönem Hıristiyan resim sanatında çizgici bir üslup ile açık renklerin kullanıldığı MS 4. yüzyıldaki

⁵ https://tr.wikipedia.org/wiki/VII._Ioannes_%28papa%29#/media/Dosya:Byzantinischer_Mosaizist_um_705_002.jpg (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

Roma'da bulunan katakomp resimlerinde görülmektedir (Samur, 2019: 36). 726-843 yılları arasında özellikle İstanbul ve çevresinde etkili olan İkonaklast akım nedeniyle erken dönem Bizans resim sanatı örneklerindeki renk kullanımını İtalya'daki yapılarda görmek mümkündür. Erken döneme tarihlenen Roma Santa Maria Antiqua Kilisesi, Roma Santa Pudenziana Kilisesi, Roma Santa Maria Maggiore, Ravenna Sant' Apollinare Nuova, Ravenna San Apollinare in Classe gibi yapılardaki tasvirler incelendiğinde renklerde pastel tonların kullanıldığı görülmektedir. Orta Bizans dönemiyle birlikte kiliselerdeki tasvirlerde belli bir hiyerarşik düzen oluşturulmuştur (Demus, 1955: 16). Bu dönemde klasik sanat üslubu tercih edilmiş olmasına rağmen doğal ışık kullanımı, yere sağlam basan figür kullanımı ve zeminde altın yıldız fon kullanımıyla yer, zaman ve mekan algısı belirsiz hale getirilmiştir (Tiryaki ve Çömezoğlu-Uzbek, 2015: 147). Orta Bizans dönemine tarihlenen Atina Daphne Manastırı katedrali, Hasios Loukas Manastırı katedrali, İstanbul Ayasofyası gibi yapılarda altın yıldız zemin ve pastel tonların kullanıldığı görülmektedir. Son devir Bizans resim sanatında hareketli ve ifadeci bir üslup söz konusudur. Figürler hareketli ve birbirleriyle iletişim halinde tasvir edilmiştir. Khora Manastırı Kilisesi, Pammakaristos Manastırı güney kilise, Trabzon Ayasofyası gibi yapılardaki tasvirlerde erken ve orta Bizans dönemine nazaran daha canlı renklerin tercih edildiği görülmektedir. Orta Çağ'da din adamlarının yönlendirdiği bir Hıristiyanlık mevcuttur. İnanç sistematiği içerisinde din bir dogma olarak din adamlarının tekelindeydi. Dolayısıyla kilise bir güç olarak öne çıktığı için yöneticilerde bu gücü kullanmışlardır. Sanat bu dönemlerde kilise, katedral, saray vb. yapılarda soylu ve din adamlarının baniliğinde gelişmesini sürdürürken aynı zamanda da din adamlarının ve yöneticilerin propagandasını yapan bir unsur haline de bürünmüştür. Sanatçılar, belli kalıplar içerisinde daha öncelerden sınırları belirlenmiş olayları eserlerde çekici renkleri kullanarak resmedilen sahnelerin etkisini arttırmışlardır (Atar, 1996: 67). Bizans resim sanatında hale motifi içerisinde birden fazla rengin kullanıldığı görülmektedir. Hale içerisinde sıklıkla karşılaşılan sarı, beyaz, kırmızı/turuncu, kahverengi, yeşil ve mavinin sembolik anlamları bulunmaktadır. Çalışmada örnekler doğrultusunda hale içindeki renklerin sembolik anlamlarının ikonografiyle uyup uymadığı tartışılmaya çalışılacaktır.

3.1.Sarı

Sarı literatürde neşe veren renk olarak bilinmektedir. Kullanıldığı mekanlarda etki uyandıran bir yapısı olan sarı, ayrıca bilgeliliği de temsil etmektedir. Altın sarısı zenginliği ve ünü temsil ederken, sinir sistemini uyaran bir etkiye sahip olduğundan rengin olumsuz bir tarafı da bulunmaktadır (Manav, 2015: 23). Sarı, özellikle Hıristiyanlık dinine inanan toplumlar ve Çin coğrafyasında yaşayan toplumlar tarafından kutsal bir renk olarak görülmektedir (Özer, 2012: 279).

Bizans resim sanatında işlevsel olarak yapılan resimlerde sıkça karşımıza çıkan sarı, parlak ve canlı görüntülerin yansıtılmasında kullanılmıştır. Altın yıldız olarak kullanılan sarı, özellikle kutsallık, şöhret ve zenginlik kavramlarını anlatmak için yoğun bir şekilde Bizans resim sanatında tercih edilmiştir. Altın sarısı başta din büyüklerinin tasvirlerinde ve kutsal kabul edilen kişilerin tasvirlerinde ihtişam ve kutsallığı yansıtmak için sıkça kullanılmıştır. Genellikle fonda altın yıldız olarak kullanılan sarı sonsuz bir mekânı nitelendirmiştir. Eğer figürlerde veya farklı bir nesne üzerinde kullanıldıysa bu kez onun kutsallığını yansıtan bir renk olarak öne çıkmaktadır (Samur, 2019: 62). Bununla birlikte altının kendi ışığıyla parıldama özelliği, tanrısal ışığı somut olarak yansıtmaya uygun bir renge ve ışılatma özelliğine sahip olmasından dolayı resimlerde zemin bölümlerinde kullanılmıştır (Atar, 1996: 75).

3.2. Kırmızı/Turuncu

Kırmızı neşe, güç, savaş, ihtiras, ateş ve tutku gibi duyguları temsil etmektedir (Çeken ve Yıldız, 2015: 133). Turuncu ise enerji veren bir renktir. Ayrıca hırsın ve yaratıcılığın öne çıkmasına neden olan bir renktir (Manav, 2015: 23). Renkleri sembolize eden ilkel toplumlarda kırmızı aynı zamanda insan vücudunu temsil eden bir renk olarak bilinmektedir (Özer, 2012: 269).

Neolitik dönemlerde toprağın insanlığa aşı boyayı vermesinden dolayı kırmızı ilk çağlarda dişiliği temsil eden bir renk olarak bilinmektedir. Yunan'da kırmızı tanrı Ares ile özdeşleştirilmiş ve erkeği temsil eden bir renk olarak kabul edilmiştir. Hıristiyanlıkta ise kırmızı dini sıfatı ile öne çıkmaktadır. İsa'nın ve tüm din için şehit olan martirlerin kanını temsil eden bir renk olarak öne çıkmaktadır (Ustaoglu, 2007: 89). Kırmızı, Hıristiyan rahiplerinin de belirttiği gibi tanrının rengidir (Atar, 1996: 76).

3.3. Mavi

Mavi fiziksel olarak ele alınırsa sakinlik, memnuniyet ve sessizlik gibi unsurları simgelerken psikolojik açıdan ise rahatlatıcı bir etki uyandırmaktadır. Ayrıca serinlik ve hijyen duygusunu uyandıran bir etkisi bulunmaktadır (Çeken ve Yıldız, 2015: 133). Mavi aynı zamanda umudun ve uyumun rengi olarak da bilinmektedir. Ayrıca hüznü temsil etmektedir (Manav, 2015: 23). Hıristiyanlıkta mavinin İsa'nın gökselliğini temsil ettiği belirtilmektedir (Özer, 2012: 279). Hıristiyan rahiplere göre mavi Hıristiyanlığın rengidir hatta rahipler kırmızı, sarı ve mavinin aynı zamanda kutsal üçlemenin de renkleri olduğunu belirtmektedirler (Atar, 1996: 76).

3.4. Beyaz

Beyaz doğruluk ve güven gibi anlamları yansıtan bir renktir. İstikrar, temizlik ve tarafsızlığın rengi olarak da karşımıza çıkmaktadır (Çeken ve Yıldız, 2015: 134). Akromatik (tüsüz) renklerden biri olan beyaz, saflık ve temizliği temsil etmektedir. Beyaz ışık gücün sembolü olarak bilinmekte ve beyaz ışığın altında olumlu ya da olumsuz her şey meydana çıkmaktadır (Manav, 2015: 23). Aynı zamanda beyaz bütün ışık tayfını kendisinde barındırmaktadır. Yanında kullanıldığı rengin gücünü attırdığı gibi yaratıcılık duygularını öne çıkaran bir özelliği de bulunmaktadır (Ustaoğlu, 2007: 47). Beyaz, Hıristiyan sanatında inancın ve ışığın rengini temsil etmektedir (Özer, 2012: 274; Atar, 1996: 76).

3.5. Kahverengi

Birçok rengin [turuncu (sarı+kırmızı) + siyah] karışımından oluşabilen kahverengi, renk çarkı içerisinde bulunmamaktadır (Ustaoğlu, 2007: 65). İnsanın hareketinin hızlanmasına sebep olan bir renk olarak bilinen kahverengi, sağlamlık ve sağlıklı yaşamı temsil etmektedir (Çeken ve Yıldız, 2015: 134). Kahverengi toplum içinde rahatlığı sağlayan ve zihin üzerinde etkisi olan bir renktir (Ustaoğlu, 2007: 47). Bununla birlikte kahverengi, Hıristiyan sanatında tahammül ve acının rengi olarak karşımıza çıkmaktadır (Atar, 1996: 76).

3.6. Yeşil

Yeşil öncelikle doğayı çağrıştıran bir renktir. Bununla birlikte yeşil insana huzur ve güven vermenin yanı sıra umudu, gençleşmeyi, canlanmayı ve yeniliği de simgelemektedir (Yıldırım, 2019: 2).

4. Bizans Resim Sanatında Hale İçinde Görülen Renklerin Sembolizmi

Bizans resim sanatında hale motifi içerisinde görülen renkler incelendiğinde, tasvir edilen sahnelerin bazılarının ikonografik anlamlarıyla bağlantılı olduğu görülmektedir. Örneğin haleden en çok kullanılan renk olan sarı kutsallığı ve bilgeliği simgelediği için neredeyse tüm dini figürlerde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte zenginliği ve ihtişamı da simgeliyor olması imparator ve imparatoriçe halesinde de tercih edilmesine neden olmuştur. İnanıcı ve saflığı simgeleyen beyaz Koimesis ve Deesis sahnelerinde, din uğruna şehit olan aziz ve azize tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyanlığın rengi olan, İsa'nın ve din uğruna şehit olan martirlerin kanını ve Tanrısallığı sembolize eden kırmızı zaman zaman İsa tasvirlerinde zaman zaman da İsa'nın Doğumu sahnesinde kullanılmıştır. Acının ve tahammülün rengi olan kahverengi genellikle İsa'nın çilelerinin anlatıldığı sahnelerde ve din uğruna şehit olan martirlerin tasvir edildiği sahnelerde tercih edilmiştir. Halesinde en az görülen renkler mavi ve yeşildir. Mavi gökselliği ve umudu simgelemektedir. Bu nedenle de zaman zaman melek tasvirlerinde kullanılmıştır. Umudun, canlanmanın ve yeniliğin rengi olan yeşil Vaftiz sahnelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda resmin ikonografisinin verdiği mesajla doğru orantılı olarak hale motifinin içerisindeki renklerin değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla hale içerisindeki renklerin belki de bilinçli bir şekilde resmin ikonografik anlamını destekleyici ve anlatım dilini güçlendirici bir unsur olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bu durum kesin olmamakla birlikte belki de sanatçıların, dinsel bilgileri sadece sahnedeki tasvirler üzerinden değil aynı zamanda renkler vasıtasıyla vermek istedikleri mesajları güçlendirmiş olabileceklerini akla getirmektedir. Bu çalışmanın amacı da halesinde kullanılan renklerin ikonografıyla bağlantılı olup olmadığının tartışılmasıdır.

5. Farklı Renklerdeki Hale Örnekleri

Sant' Apollinare Nuovo Kilisesi'nde bulunan sahnede İsa'nın başını çevreleyen haçlı haleden sarı İsa'nın kutsallığına, altın yıldız ise İsa'nın tanrısal ışığı yansıtan kişiliğine atıf yapıyor olmalıdır (Foto 9). İsa'nın iki

yanında bulunan meleklerin halelerindeki yeşile yakın mavi ise hem Hıristiyanlığa hem de İsa'nın gökselliğine yapılan bir gönderme olmalıdır.

Foto 9. İsa, Sant' Apollinare Nuovo Kilisesi, Ravenna/İtalya (Soykan Arşivi, 2023)

12. yüzyılın sonlarına tarihlenen Hodegetria Meryem ikonasında hem İsa'nın hem de Meryem'in halelerinde mavi kullanıldığı görülmektedir (Foto 10). Burada kullanılan mavi Meryem'in ve İsa'nın Hıristiyanlara yol göstericiliğine atıf yapıyor olmalıdır zira mavinin umudun ve uyumun rengi olduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda belki de Meryem'in ve İsa'nın halelerindeki mavi aynı zamanda insanlığın da umudu olduklarına işaret ediyor olmalıdır.

Foto 10. Hodegetria, Kastorya Bizans Müzesi, Yunanistan (Işık-Şen, 2017: 1366)

I. Iustinianus ve Theodora Bizans İmparatorluğu'nda en öne çıkan imparator ve imparatoriçeler arasında yer almaktadır. İmparatorluğun en zengin ve en şaşalı dönemi onların zamanında olmuştur. Ravenna San Vitale Kilisesi'nde I. Iustinianus ve Theodora'nın tasvirlerinde altın yaldızlı sarı hale kullanıldığı görülmektedir (Foto 11). Burada kullanılan sarı imparator ve imparatoriçenin zenginliğine ve şöhretine aynı zamanda da kutsallığına vurgu yapmış olmalıdır. Bu bağlamda İstanbul Ayasofyası'nda da II. Ioannes Komnenos ve eşi

Eirene, IX. Konstantine Monomakhos ve eşi Zoe, Konstantine ve I. Iustinianus tasvirlerinde de altın yıldızlı sarı hale kullanımı öne çıkmaktadır.

Foto 11. Iustinianus ve Maiyeti, Ravenna, San Vitale Kilisesi (Soykan Arşivi, 2023)

11. yüzyıla tarihlenen Atina Hosios Loukas Manastırı kathedikonunun bema kubbesinde yer alan peygamber tasvirlerinde de altın yıldızlı sarı hale kullanımı görülmektedir (Foto 12). Sarının din büyüklerinin ve kutsal kabul edilen kişilerin tasvirlerinde kullanılması onların ihtişamını ve kutsallığını öne çıkarmaktadır.

Foto 12. Atina Hosios Loukas Manastırı Katholikonu, Peygamberler⁶

Meryem ve Çocuk İsa tasvirleri incelendiğinde genellikle sarı hale ile betimlendikleri görülmektedir. Birçok örneği bulunan sahnenin Kariye Manastırı Parekklesion kubbesindeki örneğinde de Meryem ve İsa sarı hale ile tasvir edilmiştir (Foto 13). Sarının özellikle kutsallığı ve bilgeliği de temsil ediyor olması Meryem ve İsa tasvirlerinde tercih edilmesinin belki de en önemli nedeni olmalıdır.

⁶ <https://theheartthrills.com/tag/thessaloniki/> (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

Foto 13. Kariye Manastır Kilisesi, Parekklesion kubbesi, Meryem ve Çocuk İsa (Çoruhlu ve Erdoğan, 2020: 58)

Günümüzde Mısır, Sina, Azize Katherina Manastırı'nda bulunan ve 6. yüzyıla tarihlenen ikonada İsa'nın halesinde turuncuyu andıran kırmızı kullanılmıştır (Foto 14). Örnekte turuncuyu andıran kırmızının kullanılması, İsa'nın tanrı oluşuna gönderme yaparken ayrıca hale içinde bu rengin kullanılması Pantokrator İsa figürüyle onun tüm evrenin hakimi sıfatına paralel bir anlatımı desteklemektedir.

Foto 14. Pantokrator İsa, İkona, 6. yüzyıl, Azize Katherina Manastırı, Sina (Zenbilci, 2019: 34)

Günümüzde Yunanistan Peribleptos Kilisesi'nde bulunan ve 14. yüzyıla tarihlenen İsa'nın Doğumu sahnesinde Meryem'in halesinde sarıya yakın kırmızının kullanıldığı görülmektedir (Foto 15). Meryem'in Tanrı Anası yani Theotokos sıfatının olması (Akalm, 2016: 87) belki de Meryem'in anne sıfatı ile İsa'yı doğuran yani tanrı doğurabilen özelliğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte İsa'nın tanrısal özelliklerini Meryem'in de taşıdığına ve onun bu özelliğine atıf yapılmak istenmiş olmalıdır.

Foto 15. Yunanistan, Mistra, Peribleptos Kilisesi, İsa'nın doğumu, detay⁷

Yeşilöz Tağar Kilisesi'nde 11. yüzyıla tarihlenen Deesis sahnesinde İsa, Meryem, Vaftizci Yahya ve meleklerin halelerinde beyaz kullanıldığı görülmektedir (Foto 16). Beyaz inancın, tarafsızlığın ve ışığın rengi olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda Deesis sahnesinde figürlerin halelerinde beyaz kullanılması insanların günahlarından arınacaklarına ve kurtulacaklarına dair inancı temsil etmektedir.

Foto 16. Yeşilöz, Tağar Kilisesi, Deesis (Soykan Arşivi, 2013)

Göreme Kılıçlar Kuşluk Kilisesi'nde 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Koimesis tasvirinde İsa, Meryem ve meleklerin halelerinde beyaz kullanımı söz konusudur (Foto 17). Koimesis Meryem'in ölümü olup İsa'nın elinde Eidolon yani Meryem'in ruhunu temsil eden bir bebek bulunmaktadır. Bu bağlamda sahne incelendiğinde beyazın saflığı ve inancı simgelemesi hem Meryem'in inancını hem de saflığını öne çıkarmaktadır.

⁷ https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Meister_der_Peribleptos-Kirche_in_Mistra_001.jpg (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

Foto 17. Göreme Kılıçlar Kuşluk Kilisesi, Koimesis (Barut, 2012: 79)

Soğanlıdere Vadisi Azize Barbara Kilisesi'nde Azize Paraskevi, Azize Katherina ve Azize Anastasia tasvirlerinin halelerinde beyaz kullanıldığı görülmektedir (Foto 18). Halelerdeki beyaz hem üç azizenin inançları uğruna ölmeyi göze alarak martir olmalarına hem de kutsallıklarına bir atıf olmalıdır.

Foto 18. Soğanlıdere Vadisi, Azize Barbara Kilisesi, Azize Paraskevi, Azize Katherina ve Azize Anastasia (İmrana-Altun, 2021: 63)

Göreme Karanlık Kilise'deki 11.-13. yüzyıllara tarihlenen Çarmıhta İsa sahnesinde İsa, İncilci Yahya ve iki Meryem'in haleleri kahverengiyken, ortadaki Meryem ve elinde mızrak olan askerin halesi sarıya yakın kırmızı olarak tasvir edilmiştir (Foto 19). Kahverengi acının ve tahammülün rengi olarak karşımıza çıkmaktadır. İsa'nın halesindeki kahverengi çarmıha gerilerek kendisine yapılan işkencelere tahammül etmesine işaret

etmektedir. Bununla birlikte İncilci Yahya'nın ve iki Meryem'in halelerindeki kahverengi ise İsa'ya yapılan işkencelerden dolayı, onların da büyük acı çektiğinin göstergesidir. Elinde mızrak tutan askerin halesinin sarıya yakın kırmızı olması da onun hırsının, tutkusunun ve yaptığı işe olan inancının bir yansıması olmalıdır.

Foto 19. Göreme, Karanlık Kilise, Çarmıhta İsa⁸

Hekim olan Aziz Kyros ve Aziz Ioannes, 4. yüzyıl başlarında İmparator Diokletianus döneminde öldürülmüş ve Hıristiyanlık dini içerisinde martir kabul edilmiştir. Visoki Decani Manastırı'nda 14. yüzyıla tarihlenen figürlerin başlarındaki halelerde kahverengi kullanımı söz konusudur (Foto 20). Halelerdeki sarıya yakın kahverengiyle yaşamları boyunca hekimlik yapan (Gündoğdu, 2022: 1954) ve sırf inançlarından dolayı öldürülerek martir edilen hekimlerin, din uğruna çektikleri acıya ve inançlarına gönderme yapılmaktadır.

Foto 20. Aziz Kyros ve Aziz Ioannes, Visoki Decani Manastırı, Kosova⁹

⁸ <https://muze.gov.tr/muze-detay?DistId=GRM&SectionId=GRM02> (Erişim Tarihi : 29.11.2023)

⁹ <https://fotoload.ru/foto/1296303/> (Erişim Tarihi: 3.11.2023)

Ravenna Ortodoks Vaftizhanesi'ndeki Vaftiz sahnesinde İsa ve Vaftizci Yahya'nın halelerinde yeşil kullanıldığı görülmektedir (Foto 21). İsa'nın vaftiziyle yeni bir dönemin başladığı bilinmektedir. Bu bağlamda yeşilin umudu, canlanmayı ve yeniliği temsil ettiği de göz önüne alındığında İsa ve Vaftizci Yahya'nın halelerindeki yeşille umut, canlanma ve yeniliğin vurgulanmak istendiği düşünülebilir.

Foto 21. Ravenna Ortodoks Vaftizhanesi, Vaftiz (Barut-Kemirtlek, 2021: 161)

6. Değerlendirme ve Sonuç

Halenin antik dönemlerde özellikle de Mısır, Yunan, Roma gibi çok tanrılı dinlerde güneş ile ilişkilendirildiği ve tanrı tasvirlerinde kullanıldığı görülmektedir. Antik Mısır'da Güneş Tanrısı Ra'nın haricinde İsis ve Hathor gibi tanrıçaların da haleli tasvir edildikleri bilinmektedir. Mısır'da genellikle daire formlu haleler tercih edilmiştir. Yunan ve Roma mitolojisinde Güneş Tanrısı Helios/Sol ve Apollon tasvirlerinde başlarının etrafında bir daire ve dairenin etrafından da dışa doğru ışınlarla betimlenmişlerdir. İran ve Hint mitlerinde de Güneş ile ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçaların hale ile tasvir edildiği bilinmektedir. İran'da ortaya çıkan Mezopotamya, Anadolu, Yunan ve oradan da Roma uygarlığına taşınan Mithra dininin tanrısı Mithra tasvirlerinde de kullanılan hale, yine figürün başını çevreleyen ışın çizgileriyle karşımıza çıkmaktadır. Hint mitolojisinde Vişnu, Indra ve Lakşmi gibi güneş ile ilişkilendirilen tanrı tasvirlerinde de hale kullanımı görülmektedir. Bu tanrıların tasvirlerinde figürün başını çevreleyen dairesel form ve etrafını kuşatan ışın çizgileri kullanılmıştır.

Resim sanatının vazgeçilmez unsuru olan renk, tarihsel süreç içerisinde birçok bilim insanı tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Genel kabule göre duygu durumunu yansıtan ve etkileyen renk anlam taşıyan bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Hristiyanlıkta, toplumun okuma-yazma bilmemesinden dolayı din resim ile topluma anlatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla resmin vazgeçilmez unsuru olan renkler de sahnelere göre kullanılmış ve tercih edilmiştir. Bizans resim sanatında ise renk bu anlayışın bir unsuru olarak karşımıza çıkmakta, özellikle kutsal figürlerin halelerinde sarı, kırmızı, mavi, beyaz, kahverengi ve yeşilin tercih edildiği görülmektedir. Sarı kutsallık, asalet, zenginlik ve şöhrat gibi anlamları temsil ederken, mavi Hristiyanlığın rengi olarak kabul edilmiş ve İsa'nın gökselliğine vurgu yapmak için kullanılmıştır. Beyaz Hristiyanlık içerisinde inancı, saflığı ve ışığı temsil ederken, kırmızı tanrının rengini ve İsa'nın kanını temsil etmektedir. Kahverengi acıyı ve tahammülü vurgularken, yeşil umudu ve canlanmayı vurgulamaktadır. Tüm bunlarla birlikte özellikle zemini altın yıldız olan halelerin dairelerinde de farklı renklerin kullanıldığı görülmektedir. Bizans resim sanatında kullanılan hale içindeki renkler genellikle sahnelerde anlatılan konularla bağlantılıdır. Eğer İsa'nın tanrısal özelliği ile ilgili bir sahne varsa örneğin Atina Daphne Manastırı katolikonu kubbesinde olduğu gibi kırmızı, sarı ya da sarıya yakın kırmızı hale kullanımı tercih edilmiştir. İsa'nın acı çektiği Çarmıh, İşkence gibi sahnelerde ise hale içinde genellikle kahverengi kullanımı söz konusudur. Bununla birlikte İsa'nın başındaki halenin içinde genellikle sarı kullanılmıştır. Sarı O'nun kutsallığına vurgu yapmak için çokça tercih edilen bir renk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meryem tasvirlerinde hale içerisindeki sarı kullanımı, Meryem'in kutsallığına bir gönderme içermektedir. Kırmızı kullanımı ise Tanrı Anası (Theotokos) olan Meryem'in bu özelliğine atıf yapmak için kullanılmış olmalıdır. İmparator ve İmparatoriçe tasvirlerinde figürlerin halelerinde genellikle sarı kullanıldığı görülmektedir. Bununla, imparator ve imparatoriçelerin hem dinin koruyucusu sayılmaları hem de saltanat sahibi olmalarından dolayı kutsallıklarına, zenginliklerine ve şöhretlerine atıf yapılmak istenmiştir.

Aziz, Azize ve martir tasvirlerinde figürlerin halelerinin içerisinde genellikle sarı ve kahverengi görülmektedir. Aziz, Azize ve martirlerin çoğu din uğruna şehit edilen kişilerdir. Dolayısıyla halelerinde acı ve tahammülü temsil eden kahverengi kullanılmıştır. Hale içerisinde sarı kullanımı yine figürlerin kutsallığına atıf yapmaktadır.

Araştırma kapsamında Bizans resim sanatında görülen halelerle ilgili birçok örnek incelenmiştir. Çalışmanın amacı halelerde kullanılan renklerin konuya göre değişiklik gösterip göstermediğidir. İncelenen örnekler doğrultusunda öncelikle halelerdeki renklerin temsil ettiği duygulara göre kullanılıp kullanılmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Konunun halelerin içindeki renklerin sembolizmini tartışan bir araştırma olması da genel ya da kesin bir yargı yapılmasını kısıtlamaktadır. Bununla birlikte tasvir edilen sahneye göre hale içinde kullanılan renklerin temsil ettiği duyguları yansıtması, akıllara sanatçıların belki de renkleri bilinçli olarak kullanmış olabileceklerini getirmektedir.

Kaynakça

- Akalın, K.H. (2016). Göğün Kraliçesi İsis'in geri dönüşü: Hristiyanlıkta Meryem Ana tapınması. *İLTED*, 45, 81-107. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilted/issue/28562/304762> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Atar, N. (1996). *İkon sanatından çağdaş resme ışık*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/333285> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Barut, F. (2012). *Bizans dönemi Kapadokya Kiliseleri duvar resimlerinde Koimesis (Meryem'in uykusu) tasvirleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=UfwooCfNzfsUyAVBApjp6Q&no=Cp5XLVcWNxPF5mX4MijwBA> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Barut-Kemirtlek, F. (2021). *Bizans Sanatı'nda Büyük Bayramlar*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Başbuğ, Z. (2020). Renk teorilerinin yansımaları ve resim sanatı üzerine değerlendirmeler. *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 46, 230-239. <https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1587860030.pdf> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Carr, A.W. ve Kazhdan, A. (1991). *Nimbus. The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (Vol.3, 1487 s.) Oxford: Oxford University Press.
- Cömert, B. (2010). *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: De Ki Yayınevi.
- Çeken, B. ve Yıldız, E. (2015). Renklerin reklam algısı üzerindeki etkisi: 2012 kırmızı reklam ödülleri. *Sanat Eğitimi Dergisi*, 3 (2), 129-146. <https://www.sanategitimidergisi.com/makale/pdf/1448548439.pdf> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Çoruhlu, T. ve Erdoğan, A. (2020, 06 06). Bizans dönemi duvar resimlerinden örneklerle bakire Meryem'in giyim-kuşamı. *ANTAKİYAT/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 44-66. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1161839> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Demus, O. (1955). *Byzantine Mosaic Decoration*. Boston: Boston Book & Art Shop.
- Dokumacı, M. (2020). Renklerin insan yaşamındaki etkileri ve renklerin tarih boyunca yolculuğu. *Takvim-i Vekayi*, 8 (2), 120-131. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/929915> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Erkal, M. (2000). *Semboller ve yorumları*. İstanbul: Zafer Matbaası.
- Gögebakan, Y. (2017). Hale biçiminin kaynağı ve erken dönem hristiyan resim sanatında kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 38, 21-36. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/307866> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Gündoğdu, E., (2022). Erken Dönem Hristiyanlığın İlk Doktor Azizeleri: Zenais, Philonella, Hermoine. *ODÜSOBİAD 12 (3)*, 1951-1966. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2501613> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Gürseloğlu, E. (2022). *Antik Mısır'da güneş kültü*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Bilecik. <https://acikkaynak.bilecik.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11552/2537/10237646.pdf?sequence=1> Erişim tarihi: 29.11.2023.

- Işık-Şen, V. (2017). Bizans ikonalarından günümüze sanatta Meryem ve çocuk motifi. *İdil*, 6 (32), 1359-1383. <https://www.idildergisi.com/makale/pdf/1493708334.pdf> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- İmrana-Altun, F. (2021). Kapadokya bölgesi kaya kiliselerinde Azize Paraskevi ve Azize Kyriaki resimleri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 50-70. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/64750/872313> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- İnan, A. (1987). *Eski Mısır tarih ve medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Karagülle-Çifçi, M. (2010). *Eski Mısır dininde tanrı ve öte dünya inancı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Konya. <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/6735?show=full> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Kart, E. (2008). *Anadolu'da İsis Sarapis kültü ve bunun Kaunos'ta izleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Muğla. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=2OAx0RwPkhXGG8bSBOzB0g&no=Gpd7py5Bbo1A2vJy9gUpkA> Erişim Tarihi: 29.11.2023.
- Kızıl, H. (2013). Hint ve İran Mitolojilerine Göre "Mitra". *Şarkiyat*, 10, 26-41. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarkiat/issue/11245/134387> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Manav, B. (2015). Renk-mekan-anlam ilişkisi. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication-TOJDAC*, 5 (3), 22-27. http://tojdac.org/tojdac/VOLUME5-ISSUE3_files/tojdac_v05i303.pdf Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Önsoy, D. (2021). *Anadolu'nun kültürel mirası mozaikler ve turizm*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, İstanbul. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET002693.pdf> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Özer, D. (2012). Toplumsal düzenin oluşmasında renk ve iletişim. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3 (6), 268-281. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/odusobiad/issue/27570/290106> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Samur, D. (2019). *Sanat yapıtında renklerin fizyolojik ve psikolojik etkilerinin sarı renk bağlamında incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Enstitü Anasanat Dalı: Resim, Sakarya. <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/handle/20.500.12619/90219> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Sunay, S. (2012). Erken Hristiyan ve Bizans sanatında hale. *Ekev Akademi Dergisi*, 50, 197-213. <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423877925.pdf> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Tiryakı, A. ve Çömezoğlu-Uzbek, Ö. (2015). Bizans Mimarisi ve Sanatı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi. <https://www.scribd.com/document/454442293/B%C4%B0ZANS-M%C4%B0MAR%C4%B0S%C4%B0-VE-SANATI-pdf> Erişim tarihi: 2.12.2023.
- Turak, Ö. (2018). Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu? *Amisos*, 3 (5), 481-492. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amisos/issue/41813/504680> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Türkçe Sözlük (1998). Hale. *Türkçe Sözlük* içinde (931 s.) Ankara: TDK Yayınları.
- Ustaoglu, E. (2007). *Renklerin insan yaşamındaki yeri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltape Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji, İnsan Bilimleri ve Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul. <https://openaccess.maltepe.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12415/2844> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Yıldırım, L. (2019). Tekstil Tasarımında Bir Rengin Serüveni: Yeşil. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 22, 1-8. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yedi/issue/46713/493250> Erişim tarihi: 29.11.2023.
- Zenbilci, İ. K. (2019). Bizans sanatında nadir bir İsa tiplmesi: Günlerin eskisi (Ho palaios ton hemeron). A. Sinanoğlu ve F. Faozi (Ed.), *Biltek Uluslararası Bilim, Teknoloji ve Sosyal Bilimlerde Güncel Gelişmeler Sempozyumu* içinde (Cilt 2, 20-42 ss.). Ankara: İKSAD Yayınevi. https://www.biltek.org/_files/ugd/614b1f_1cd8f24a2d3a4a6aadd72e5f6843f224.pdf Erişim tarihi: 29.11.2023.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
 2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
 3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
 4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-

